

¹A.B. Sarsenbaev, ²A.S. Abdiraiymova

¹Tarih ғылымдарының кандидаты, dosent, ²Logistika және көлік akademiasy
Almaty q., Qazaqstan. e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz

²Tarih ғылымдарының кандидаты, dosent, ²Logistika және көлік akademiasy
Almaty q., Qazaqstan. e-mail: ardak.abdiraiymova@ gmail.com

TUŃGYSH TEMIRJOLSHY

Añdatpa

Bұл мақалادا ертеректе жарық көрген және бүрын қарастырылмаған мұрағат құжаттарына сілтеме жасала отырып, Алаш қайраткерлерінің HH-ғасырдың 20-30 жылдардағы өмірлеріне шолу жасалып, тұңғыш теміржолшы М. Тыншбаевтың өмірінің соңғы кезеңі мен айыпталу хаттамалары тарихи тұрғыдан қарастырылған. Кең-кейдегі тарихи мәселенің басты дерек көздеріне - мұрағаттық құжаттар жататындықтан, әртүрлі құжаттар мен жеке адамның жазбаларында сақталып қалған деректердің тарихи маңыздылығы өте зор.

Қазақ тарихын Кеңес өкіметі тұсында жазылған жазбалар, хаттар, әртүрлі мәселе бойынша хаттамалар мен т.б. көптеген жазбаларға қарай отырып, кеңінен зерттеу - сол кезеңдегі тарихтың объективті зерттелуіне өзіндік көмегінің тигіздеген түсінік басым. Өкінішке орай олай емес. Ескі жүйенің келмеске кеткеніне 20 жылдан астам уақыт өтсе де әлі күнге дейін маңызды деректер кешені тарихшылардың қолына тигізілген отыр. Алашордалықтардың ерен еңбегінің бағасын әлі де толыққанды бере алмай отырғанымыз соның нәтижесі болса керек.

Сондықтан да, әр жерден жиналған, әр түрлі көзқарастың санынан өткен, үзік-үзік берілген деректер мен мұрағат құжаттарының кешенді зерттелуінің маңыздылығын айтпасақ та түсінікті. Сондықтан да бүгінгі қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты көптеген деректердің осы уақытқа дейін тарихи айналымға шықпағандықтан тарихшылардың назары мен талқысына ұсынуды қажет деп таптық.

Кілтті сөздер - М. Тыншбаев, Ә. Бөкейханов, М. Жұмабаев, Н. Досмұхамедов, Алашорда, Алаш өкіметі, теміржол инженері, Кеңес өкіметі, қызыл террор, Түркістан.

¹ A.B.Sarsenbayev,²A.S. Abdiraiymova

¹Candidate of historical science, Associate Professor, Logistics and Transport Academy
Almaty, Kazakhstan. e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz

²Candidate of historical science, Associate Professor, Logistics and Transport Academy
Almaty, Kazakhstan. e-mail: ardak.abdiraiymova@ gmail.com

FIRST RAILWAY ENGINEER

Abstract

The article, based on an analysis of archival documents, both introduced into scientific circulation and introduced for the first time, examined the last years of life and activity, accusations against the first railway engineer of the 20-30s of the XX century M. Tynysbaev, who played a huge role in the construction of TurkSib.

Since the main sources of any historical issue include archival documents, the historical significance of the data preserved in various materials and personal records is very great. The main idea of the article is that a wide study of Kazakh history through the prism of numerous documents, letters, protocols on various issues, etc., will contribute to an objective study of the history of that period. But, unfortunately, this is not quite so. Despite the fact that significant

changes have been taking place in the country over the past 30 years, nevertheless, historians still do not always have the opportunity to comprehensively study the history of the country.

The consequence is that the legacy of the Alash-Horde has not yet been properly evaluated and studied. Therefore, it is clear that they need an objective and comprehensive study of the archival documents collected everywhere. Since many documents on the issue under consideration have not yet been put into scientific circulation, we have attempted to submit these materials for further discussion and study.

Keywords: M. Tynyshpaev, A. Bokeikhanov, M. Zhumabaev, Kh. Dosmukhamedov, Alash-Orda, Alash government, railway engineer, Soviet power, red terror, TurkSib

¹А.Б.Сарсенбаев, ²А.С. Абдирайымова

*¹кандидат исторических наук, доцент Академии логистики и транспорта
г. Алматы, Казахстан. e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz*

*²кандидат исторических наук, доцент Академии логистики и транспорта
г. Алматы, Казахстан. e-mail: ardak.abdiraiymova@gmail.com*

ПЕРВЫЙ ИНЖЕНЕР-ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИК

Аннотация

В статье, на основе анализа архивных документов, как введенных в научный оборот, так и вводимых впервые, были рассмотрены последние годы жизни и деятельности, обвинения в адрес первого инженера-железнодорожника 20-30-х годов XX века М. Тынышпаева, сыгравшего огромную роль в строительстве Турксиба.

Поскольку к главным источникам любого исторического вопроса относятся архивные документы, историческая значимость данных, сохранившихся в различных материалах и личных записях очень велика. Главной идеей статьи является то, что широкое изучение казахской истории через призму многочисленных документов, писем, протоколов по различным вопросам и т. д., будет способствовать объективному изучению истории того периода. Но, к сожалению, это не совсем так. Несмотря на то, что за последние 30 лет в стране происходят значительные изменения, тем не менее, до сих пор не всегда историки имеют возможность комплексно изучать историю страны.

Следствием этого является то, что до сих пор наследие Алаш-Орды не оценено и изучено должным образом. Поэтому, понятно, что нуждаются в объективном и комплексном изучении собранные повсеместно архивные документы. Поскольку многие документы по рассматриваемой проблеме до сих пор не введены в научный оборот, нами проделана попытка представить эти материалы для дальнейшего обсуждения и изучения.

Ключевые слова - М.Тынышпаев, А.Бокейханов, М.Жумабаев, Х.Досмухамедов, Алашорда, Алашское правительство, инженер-железнодорожник, Советская власть, красный террор, ТуркСиб

Kirispe. Tuńғыsh temirjolshynyń túylǵanyna 142 jy l toly mereitoıyna oraı jasalyp jatqan is-sharalar aıasynda, aǵymdaǵy jyldyń mamayr aıynda Ózbekstan Respýblikasy memlekettik muraǵaty men buryńǵy Ózbek Ulttyq qaıypsızdik komitetiniń (qazirgi UQQ-SNB) qujattar muraǵatyna jasalynǵan sapar barysynda kóptegen qujattardan kóshirme jasalynǵan bolatyn. Ol qujattardyń qatarynda alashorda qairatkerleriniń aıyptalý hattamalary men M. Tynyshbaevtyń ómiriniń sońǵy kezeńine qatysty biraz tyń derekter shyǵyp otyr. Búgingi maqalamyzda sol derekterge silteme jasaı otyryp, qalyń kópshiliktiń nazaryna usynǵymyz kelip otyr. Eger de M. Tynyshbaevty tuńǵysh temirjolshy retinde, injener retinde zerttegisi keletin bolashaq zertteýshiler úshin qoldanǵan qordyń nómiri men paraqshalar sany kóp kómegin tigizedi degen oidamyz.

Alashorda jáne Alash partııasy, alash qairatkerleri jaily jazylǵan shyǵarmalar men zertteý eńbekteri qazirgi tańda jeterlik. M. Qozybaev, K. Núrpeisov, M. Qoıgeldiev, T. Omarbekov, t.b.

qazaq tarıhynda ırgeli zertteýlerdiń avtorlary Alashorda úkimeti men alash qairatkerleri jaily tuymdy eńbekter jazǵan bolatyn. Qazirgi kezde osy taqyryppen analysatyn zertteýshilerdiń osy kisilerdiń eńbekterine toqtalmaýy múmkin emes.

Máseleniń ózektiligine toqtala ketsek. M. Tynyshbaevtyń ómiriniń sońgy kezeńderi áli kúnge dein tolyq zerttelmegen máselelerdiń qatarynda.

M. Tynyshbaevtyń ólimine baılanysty úsh túrli pikir bar:

1. M. Tynyshbaev 1938 jyly atý jazasyna kesilip, atylǵan;
2. M. Tynyshbaev 1938 jyly jumbaq jaǵdaıda qaitys bolǵan (ý bergen bolý kerek);
3. 1939 jyly óz aýrýynan qaitys bolǵan (biologıalyq ólim).

Jogaryda atalǵan nusqalardyń ekeýi qazirgi kezde kóbirek qoldanylýda. «Atý jazasyna kesildi» jáne «denesine jayılgan aýrýlardyń nátjesinde» degen nusqalar.

Biz búgingi maqalamyzda ekinshi nusqany qarastyrýǵa tyrysamyz. Bul nusqany - Tashkent qalasyna jasaǵan saparymyz kezinde alyńǵan muraǵattyq qujattardyń negizinde jáne osy máseleni kóbirek zerttegen ózbek tarihshylarynyń qoljazbalaryna súiene otyryp qarastyramyz.

Metodologıalyq bólim jáne derekkózder. Biz búgingi maqalada tarih ǵylymynda kóptep qoldanylatyn salıstymaly-tarixi ádisti, yaqyt boıynsha júleletin – merzimdemelik ádisti jáne jalpy qorytyndy shyǵarýǵa kómektesetin –logıkalyq pen júelilik ádisterdi keńinen qoldanamyz.

Derekkóz retinde, Tashkent qalasynan alyńǵan muraǵattyq qujattardy pıdalanamyz. Bul muraǵat qujattarynyń birazy osy yaqytqa dein zertteý eńbekterinde qoldanys tapqan.

Sonymen qatar, muraǵattyq qujattar bolǵandyqtan tarixi kómekshi pándermen pánaralyq baılanys keńinen qoldanylady. Zertteý máselesi áleymettaný, saiasattaný jáne aıyptama hattamalaryna sıpattama beretin – zań ǵylymdarymen de tikelei baılanysty. Qosymsha retinde, Keńes ókimeti jáne Alashordalyqtardyń ara qatynasyn salıstymaly túrde qarastyra otyryp, muraǵat qujattarynda kezdesetin derekterdi kópshilikke usynamyz. Sol arqyly, bolashaqta áli de zerttelip úlgermegen osy taqyryptyń aqtańdaq jaqtaryn muraǵat qujattary arqyly shyǵarýǵa bolatynyna bastama retinde bolsa degen oıymyz bar.

Bul qujattar M. Tynyshbaevtyń jáne de basqa da qazaq zıalyларыnyń aıyptalý qujattarynan alyńǵan. Qujattardyń kópshiliginiń jaǵday qazirgi kezde óte tómen jaǵdaıda. Qaǵazdardyń sapasynyń nasharlaýy jáne buryn osy qujattarmen jumys jasaǵan zertteýshilerdiń uqypsyzdyǵy odan ary jaǵdaıdy tómenдетýде. Soǵan qaramastan alyńǵan qujattardy kóshirme jasap, buryn qarastyrylmaǵan qujattardy qosymshada berý arqyly osy máseleniń tereńirek zerttelýine jol ashamyz degen oıdamyz.

Negizgi bólim. M. Tynyshbaevtyń artynan tyńshylardyń túsýi 1931 jyldan bastap keńinen júrgizile bastady. 1928 jyly algashqy aıyptalýlardan keiin, TúrkıSibtiń aiaqталǵan yaqyтыnda, temirjoldy salǵan jumyskerler joldyń aman-esen bitýine qyanyp jatqan kezde, jalǵan aıyptar taǵylǵan M. Tynyshbaev qaýıpsizdik komitetine shaqyrtylyp, oǵan aıyptalý isi ashylыp, jer aýdarylǵan bolatyn (1930-1936 jj.).

Odan arǵy ómirine jáne jalpy M. Tynyshbaevtyń qasynda bolǵan Alash azamattarynyń HH-ǵasyrdyń 20-30 jıldarynda ulty men halqy úshin jasaǵan qyzmetterine toqtala ketsek.

Sonymen, «1936 jyly óziniń kontrrevoliýtsııalyq is-áreketin jalǵastyrý úshin M. Tynyshbaev QazASSR-ge oralyp, ol Sýleev, Adınaev, Aliakbar Ramazanov, Kúlenov, ... Sarykúlov Husaıyn, Janakovpen kezdesti. 1936 jyly tamyz aıynda M. Tynyshbaev Tashkent qalasyna kelip, Hýsaıyn Ibragımov, Isa Qashqynbaev, Sanjar Asfendıarov, Sultanbek jáne Eskendir Mangeldınovtarmen, Nashır Hojamkúlovpен, Abdýlla Baitasov, t.b. kezdesip turdy» (ÓzbekMMQ, №2370 is, 1-t., 177).

Onyń aıtýynsha, (Baitasov bolýy múmkin – A.S.) 1936 jyldyń tamyz, qyrkúek jáne qazan aılary M. Tynyshbaevpen sólesken kezde ol udaiy túrde Keńes ókimeti men Kompartııaǵa qarsy ǵaıbat sózder aıtyp, Ikraev, F. jáne S. Hodjanovtardy maqtan tutyp otyratyn. M. Tynyshbaev 1937 jylǵy sailay jaily óz oıyn bildirip-mys, «Halyq óz erkilerimen depýtattardy tańdap, sailayǵa usyna almaıdy» - deпти.

«Halyqtar óz tańdayın jasay almaıdy, olar daýysyn partııa kórsetken adamǵa beredi. Sondyqtan, bizde, Keńes ókimetinde erkindik joq. Tek álimjettik pen tutqynдай ǵana bar» - dedi (ÓzbekMMQ, №2370 is, 1-t., 719).

Osy iste Mađjan Jumabaevtyń jaýap berý hattamasy da keltirilgen. Ol jerde, 10 aqpan 1938 jyly tergeý kezinde, M. Jumabaev, 1918 jyly Omby qalasynda turyp, 2 jyldyq pedogogikalyq k'rsty basqaryp júrgen kezimde (30 adam oqydy, bári qazaqtar), Kolchak armıasynyń tónkerisi kezinde, mađan Alash orda úkimetiniń delegatsıasy keldi. Onyń quramında úkimet kósemderi – Alihan Bókeihanov, Ýalıdhan Tanashev, Haleb Ğabbasov, Álimhan Ermekov boldy.

Olardyń kózdegen maqsattary, Kolchak úkimetinen Alash Ordanyń quqyqtaryn moyndaý jáne Keńes úkimetine qarsy birge kúresý boldy. Biraq bul oıлары júzege aspai qaldy. Kolchak Alash ordany ortaқ jaýларыna qarsy kúreste paidalangysy kelse de, olardyń úkimettik mártebesin moyndaýdan bas tartty ... Ol úkimetke keiin múshe bolyp M. Tynyshbaevta kirgen bolatyn degen pikiri jazylđan. M. Jumabaev 1929 jyly tutqyndalyp, Solvetskuı lagerine jer aýdarylđan bolatyn. Sol jerde júrgende 7 jyl boıy Alash Orda kósemderinen uday hat alyp turdy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is).

Á. Bókeihanov pen M. Jumabaev 1912-23 jylđary «Qazaq» gazeti arqyly tanys bolsa, 1917 jyly Orynboarda Alash Orda úkimetiniń quryltaı sezđ kezinde kezdesip, sólesken bolatyn. 1920 jyly Jumabaev «Bostandyq týy» gazetiniń redaktory boldy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 28 paraqsha).

1919 jyly Á. Bókeihanovtyń jeke is júrgizýshisi – Eldes Omarov boldy. 1920 jyly Bókeihanov Omby qalasyndan Qarqaraly ýezdine kóship kelip, óz isin odan ary jalđastyrđy. 1922 jyly Álıhannyń tapsyrmasymen Marsekov (múmkin Marinov-A.S.) Raiymjan degen buryńgy Alash Orda úkimetiniń múshesi Batys Qytaıǵa elshi bolyp attandyryldy. Basty maqsat – Qytaımen qatynas ornatyp, kelisimder jasaý.

1921 jyldyń jeltoqsan aıynda B. Súleev M. Tynyshbaevpen kezdesken kezde Alash Ordanyń ortalygyn Tashkentke aýystyry túraly ángime bolđanyn aıtady. Sebebi, Orta Azııa Keńes úkimetimen kúres úshin eń jaqsy alań bolyp tabylady. Sebebi, ol jerde atap aıtsaq, Shyğys Buqaradaǵy turaqsyz jaǵdaı men Basmashylar kóterlisi jaǵdaıdy ýshyqtyryp turdy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 50 paraqsha).

1921 jyly Alashordalyqtardyń «zańsyz» kezdesýi bolyp, tómendegi máseleler qaraldy: 1. Keńes úkimetiniń quramyna enip, óz yqpalyń júrgizý; 2. Mádeni salaǵa qyzmet jasap, Alash Orda ideiasyn halyqqa taratý; 3. Musylman dinbasylarynyń rólin joǵarlatý.

Buny qoldaǵandardyń qatarynda Alashordalyqtar boldy. 1917 jylđan keiin Tashkent qalasyndaǵy Alashorda úkimetiniń bólimi qurylyp, «Birlik týy» gazeti jumys jasady. Onyń basynda, M. Shoqai tursa, jalpy osy ideiany taratýshylar retinde T. Rysqulov jáne M. Tynyshbaev kórsetilgen (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 67 paraq).

M. Tynyshbaev bastaǵan alash azamattaryn qýdalaý HH-ǵasyrdyń 20-j. aıaǵynda tolyq qolǵa alyndy.

1928 jyly shyqqan «Sovetskaiıa step» gazetinde algash ret alash azamattarynyń aıyptalý isi qaraldy. Bul algashqy ret RSFSR Joǵarǵy sotynyń kóshpeli otyrısı edi (ÓzbekMMQ, №21645, 2-t, 18 paraqsha). Sondai aıyptaýlarǵa qaramastan M. Tynyshbaev qoǵamdyq-ustazdyq qyzmettermen aıalyssa berdi.

1930 jyly sáyirde Almatyda ótken, 1- Búkilqazaqstandyq ǵylymı-zertteý mekemeleriniń sezinde «Jetisýdyń ótken tarihy» taqyrybynda baıandama jasaǵan M. Tynyshbaev tarih jáne arheologıa salasyna qatysty óz oılarını bildirtken (ÓzbekMMQ, 382 - qor, 1-t., 2389 is, 5-7 paraqsha).

1929 jyly alash qairatkerlerin tutqyndaý bastaldy. 1930 jyly tamyz aıynda M. Tynyshbaev tutqyndaldy. 1939 jyly qaitadan tutqyndalđan kezde, 14 qańtar kúni M. Tynyshbaev pen I. Kótibarov betpe-bet kezdesti. Túsendire ketsek, Ibragım Kótibarov M. Tynyshbaev jaıly ulıtyq qaýıpsizdik orındaryna uday túrde shaǵym nemese málimetter jetkizip turđan adam. Ol óziniń kýalıgin – 1938 jylđan beri berip kelgen.

23 naýryz 1939 jyly 1 rang áskerı zańger Kremen ÓzSSR Qylmystyq kodekstiń 60,62,67 statıa (bólimderi belgisiz) boıynsha isti qarap, NKVD-ǵa isti qaita qaitardy.

31 mamyr kúni 1939 jyly qaitadan is qozǵalyp, 10 maýsym 1939 jyly osy aıyptalý bekitildi. Osy kezde M. Tynyshbaevtyń eski aýrıy qaitadan qoza bastaldy.

1939 jyly 2 maýsym kúni M. Tynyshbaev meditsinalyq tekserýden ótti. Júreginiń tusy, ishek-qaryn aýrýlary, ót joldarynyń aýrýlarynyń nátijesinde jaǵdai kúrt tómendep ketken. Bir aйдan soń qaitys boldy. Qaitys bolý týraly kýálik – 1939 jyldyń 3 shildesinde berildi. 20 mamyrda emhanaǵa jetkizilgen M. Tynyshbaev 3 shilde qaitys boldy. Bul málimetterdi Ózbekstan ulttyq qaýipsizdik qyzmeti muraǵatynan alyńǵan anyqtama kóshirmelerinen alynyp otyr.

15 shildede 2 rangaly áskerı zańger Klevtsovtyń ÓzSSR NKVD tergeý bólimi bastyǵynyń orynbasary Orlovqa jazǵan hatynda M. Tynyshbaevtyń ólimi jaily aityp ótedi. Ol jerde 61 jasynda emhanaǵa kelip túsken Tynyshbaevtyń aýrýlary jaily aityla kele, qaitys bolǵan kúni keltiriledi.

1937 jyly 21 qarashada prokýror tapsyrmasymen M. Tynyshbaevty tutqyndaý jaily qaǵazǵa qol qoıylady (order 23/48). 22 qarasha kúni M. Tynyshbaev turyp jatqan Tashkent qalasy, Naýai kóshesi, №12 úde tintý jumystary júrgizildi.

1937 jyly 22 qarashada tolyrylǵan Aıyptalýshynyń saýalnamasynda – densaýlyǵyna baılanysty Jumysyzyz, janua quramy degen jerde – áieli Amına Ibragımqyzy SheihAlı (37 jas, Ýfa qalasy, Frýnze kóshesi, №56 úi, kv. 3), úi sharýasyndaǵy áiel, balasy – Daýlet Muhamedjanuly – 7 jasta dep kórsetilgen. M. Tynyshbaev 1937 jyldyń tamyz aıynda Tashkent qalasynda kelgeni atap ótiledi.

Jalpy M. Tynyshbaevtyń 1917-1922 jylardaǵy qyzmeti jaily muraǵat qujattarynda málimetter bar.

1917 jylǵy naýryz aıyndaǵy qujattarda M. Tynyshbaev Ýaqytsha úkimettiń Túrkiстан komiteti múshesi qyzmetinde júrgen M. Tynyshbaev Jetisý aimaǵyndaǵy kúrdeli máselelerdi sheshý komissıasynyń quramyna kirdi (ÓzbekMMQ, I-1044 qory, op. 1., №1-is, 1 paraqsha).

Túrkiстан komiteti quramynda júrgende M. Tynyshbaev Qytaı aımaǵynda qalyp qalǵan qazaq taıpalaryn kóshirýge at salysty. 19 saýir 1917 jylǵy hattamada M. Tynyshbaev komitetten Qulja aimaǵyndaǵy qazaqtardy Jarkent jáne Vernı ýezderiniń shyǵys bóligine kóshirýge, Qashqar aimaǵyndaǵy qazaqtardy Naryn ýezdine kóshirýge jáne kedei, jaǵdai nashar qazaq sharýalaryna materialdyq kómek kórsetýge sheshim qabyldaýyn suraǵan (ÓzbekMMQ, I-1044 qory, op. 1., №1- is, 19 paraqsha).

Qyrǵyz (qazaq) halyqty aǵartý institútynyń qyzmetkerleri jaily qorda – M. Tynyshbaevtyń matematika pániniń muǵalimi bolyp qabyldaý jaily óz qoly men jazǵan arzy bar (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1a, 15 (39) is, 61 paraqsha). Aryzda M. Tynyshbaev bul jumysty qosymsha alyp júrgeni kórinip tur. Sebebi, dáristik saǵattardy tańǵy 8.00-9.00 arasynda qoiýdy usynsa, tájirbelik saǵattardy keshki 16.00-keiın qoiýǵa usynys jasaǵan. 1920 jyl, 20 qyrkúiek. Osy jyly qazan aıynda M. Tynyshbaevqa qosymsha oqú júktemesi berilip, fizika pániniń ustazy qyzmeti qosylady.

Eki jyldan keiın M. Tynyshbaevtyń injenerlik bilimi kádege asyp, institútyń usynysymen temirjol salasynyń Jetisý aimaǵyn zertteýge at salysa bastady. 1923 jylǵy qujattarda M. Tynyshbaevtyń óz qoly men jazylǵan ótinishte Jetisý temirjolyndaǵy qurylys nysandaryn qaraýǵa baılanysty qurylǵan komissıa quramynda jolǵa shyqqany jaily aitylady (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1a, 41 is, 34 paraqsha).

1925 jyly M. Tynyshbaevty Aqmeshit qalасыnyń aimaǵynda temirjol salasyn zertteý men baǵdarlaý jumysyna tartylǵan bolatyn (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1, 67 - saqtaý birligi (ed.hran.), 33 paraqsha).

Bul jumystarǵa SovNarKom bastyǵynyń orynbasary Serǵaziev tartqan bolatyn. M. Tynyshbaev joq kezde ornyna institútyń joǵarǵy kúrs stýdenti Rahmet Maskeev sabaq bergen (ÓzbekMMQ, №372 qor, op.1, 67 saqtaý birligi (ed.hran.), 71 paraqsha).

Osy istegi 84 paraqshada M. Tynyshbaevqa berilgen januiasy jaily anyqtama da bar. Sol jumystarǵa tartylǵan kezde M. Tynyshbaevtyń januiasynyń quramy: jubaiy – Gúlbahram – 28 jasta; balalary – uly Iskander – 11 jas; Fatanat Banı – 8 jas; Dınarzada – 6 jas.

Alash ordaǵa berilgen anyqtama.

(Keńes ókimetiniń aıyptaý qujattary boıynsha)

Alash partıasy men Alash Orda úkimeti quramyndaǵy músheler, aq gvardıashylarmen, Kolchak armıasymen birige otyryp, jergilikti jerdegi Keńes úkimetin qulaty máselesin qarastyrǵan.

Alihan Ermekov Ahmet Baitursynovpen birige otyryp, bashqurt ultshyldarynan kómek ala otyryp, Orynbor qalasynda astyrtyn uıym qurdy. 1921 jyly Máskeý qalasynda (ÓzbekMMQ, №541784 - is, 1-a tom, 10 paraqsha).

Kein bul uıymnyń Tashkent qalasyndaǵy bólimi quryldy. Onyń basty kósemderi – Halel, Janash Dosmuhamedovter men M. Tynyshbaev boldy.

Jogaryda atalǵan adamdar, atap aıtsaq, Halel Dosmuhamedov pen M. Tynyshbaev Alash partıasy baǵdarlamasynyń negizinde jańa baǵdarlama jasady. Onyń basty qaǵıdattary – Keńes úkimetin qulaty, qazaq býırjyazıualyq-demokratıualyq memleketin quryltaı sailay negizinde qurı, Keńes ókimetiniń negizgi baǵyttaryn qoldana otyryp, mádeni jáne saýat ashı, Alash ideiasyn taratı jáne jastardy kóterliske bastap shyǵı boldy (ÓzbekMMQ, №2370 is, 1-tom, 106, 112, 123, 170 paraqshalar; №541784 is, 4-tom, 21, 80, 90, 92 paraqshalar).

Keinen osy uıymnyń bólimderi – Semeide jáne Petropavlda ashıldı. Uıymnyń jumysyn jandandyra kele, uıym kósemderi Almaty, Áylie Ata, Shymkent, Túrkıstan, Qazaly qalalarynda bólimsheler ashıdy kózdedi.

Ózderiniń ideialaryn halyqqa keńinen taratı úshin uıym músheleri 1922 jylǵy asharshylyqta pıdalalanyp, ashıqqan halyqqa kómek uıymdastyra bastady. Atap aıtsaq, M. Áyezov jáne A. Baitursynovtar kómek kórsete otyryp, Orynbor aimaǵyndaǵy ashıqqan halyqqa kómek uıymdastyrdy. Al Dosmuhamedov Jetisı oblysyndaǵy komissar B. Sýleevty óz qataryna tartyp, ashtyppen kúres jaily óz baǵdarlamalaryn usyndy (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1B -t om, 404 paraqsha; №2370 is, 1-t., 177, 178, 718, 719).

Osylardyń kómegimen Tashkentte kómek kórsetemiz degen syltaımen stýdentter uıymy quryldy. Shyn mánisinde, bul uıymdar partıanyń áskerı uıymy boldy. Ol uıymnyń aldynda Alash qaratkerleriniń kózin joı mindeti turǵan bolatyn.

Mysalǵa, narkompros qyzmetkeri S. Hodjanovty A. Muńaitpasuly óltirı kerek boldy (Qajymuqan emes – A.S.) (ÓzbekMMQ, №2270 is, 1-tom, 388 paraqsha). Bul uıymǵa sonymen qatar sotalıshy N. Hojamqulovta kirdi (ÓzbekMMQ, №2270 is, 2-t., 659, 660, 701 paraqshalar)

1922 jyly osy uıym jasaqtar quryp, adamdar jinap, áskerı ónerge baıly bastady. Bul bandalardyń bastyǵy bolyp, D. Adılov jáne baıyry Baiseit tursa, ideologıualyq tárbiyege A. Ýmbetbaev jaıap berdi (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 375 paraqsha; 2-tom, 701, 710, 819-820 paraqshalar).

Osy uıymnyń ókilderi qazaq partıualyq uıymdarynyń onshyldarymen birige otyryp, 12-sezd ótkizip, sol jerde, Á. Bókeıhanov, A. Baitursynov, S. Sádyaqasov, A. Omarov, t.b. qol qoıǵan ulttyq tezıs «Ulttyq-mádeni avtonomııa» qurı jaily sheshim qabyldaıǵa daıyndaldy. Ásirese, M. Áyezov óte belsendilik tanytty. Atap aıtsaq, qazaq keńesteriniń Orynborda ótken 2-sezinde tek qazaq kommúnisteri men partıada joq qazaq ultshyldaryn jeke jinap, olarmen jeke kezdesı ótkizip, «Otarshyldyq jáne onymen kúres» baǵytynda kóp ángimeler aıtqan (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1 - b tom, 251, 255, 398, 465 paraqshalar).

Sonymen qatar, uıym músheleri shetelge qashyp ketken qazaq ultshyldary – Valıdov jáne Shoqaimen qarym-qatynas ornatyp, olarmen kelisip otyrı úshin shetelge arnayı tapsyrmamen – Birimjanov, Bitileýov jáne Muńaitpasovty attandyrdy (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1 - b tom, 73 paraqsha).

Basmashylardyń kóterlisi tolyǵymen joıylǵan soń bul uıymda óz jumysyn toqtatty. Biraq onyń músheleri udaiy tyǵyz qarym-qatynasta bolyp, Keńes úkimetimen kúresti odan ary jalǵastyra berdi.

Yaqyt óte kele, alashordalyqtar jasyryn kúreske kóship, keńes úkimetiniń quramyna kirip, astyrtyn ózderiniń ulttyq ideialaryn taratıdy qolǵa aldy (M. Tynyshbaev isi, №2370 – is, 1-tom, 275 paraqsha)

M. Tynyshbaevtyń, H. Dosmuhamedovtardyń aıyptalı isin oqyp otyrsa, báriniń aıtatyny bir-aq nárese, «Keńes ókimetiniń barlyq qurylymyna jumysqa kirip, astyrtyn óz ideiamyzdy taratı

kerek boldy. Mysalğa, narkomzem, aǵartý isi, densaýlyq saqtaý jáne ǵylym salasy, t.b. Biz úshin bul kezdeń qolailý boldy (1920-1930 jj. - A.S.), sebebi, bul kezde Keńes úkimetiniń quramynda kásibi mamam óte az boldy, sondyqtan keńes ókimeti bizdi jumysqa alyǵa múddeli boldy» (H. Dosmuhamedov tergeý isi, №2370, 1-tom, 220 paraqsha).

1928-1929 jyldary uymnyń basshylaryn, atap aitsaq, A. Baitursynov, M. Dýlatovtardy ustaǵan kezde uymnyń óz arasynda janjal paida boldy. Mysalğa, «Tashkent uymnyń basshylyǵy tarapynan H. Dosmuhamedov Baitursynovtardy ustap bergen uymnyń Semeidegi músheleri – Ermekov, Qadyrbaevtar dese, osy kisiler, Baitursynovtardy ustap bergen Tashkenttik músheler» dedi (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1-tom, 262-263 paraqsha; t-2, paraqshalar 702, 703, 721-727, 733-735, 736-740). Osy jerden baıqaǵanymyz Keńes úkimeti jansydzary uymnyń quramyna kirip, tek qana málimet jiberip qana otyрмаǵan, sonymen qatar ózara ot jaǵydy jaqsy júzege asyrǵan. Ókinishke oraı ol jansydzardyń esimi áli kúнге deın belgisiz bolyp tur. Attary qurıa muraǵattarda jatyr.

Osy janjaldan keiin H. Dosmuhamedov Máskey qalasyna jolǵa shyǵyp, Á. Bókeihanovpen kezdesedi. Kezdesýdegi basty maqsat, osy túsinbeýshilik jaıly oıyn bilý jáne aqyl-keńes alý. Á. Bókeihanov qonaqtardy qabyldap, ózara aıtysty qoıyp, tutqyndalyǵa daıyn bolý kerektegin aıtty.

«Eger tutqyndap alyp ketetin bolsa óz-ózderine myқты болып, qansha qinasada synbai, taqqan aıyptaryn moıyndamaı, eger uıym jumysyna baılanysty qandaı da bir qujattar saqtalsa Ermekovqa aparyp berip, sol jerde tyǵyp qoıydy» tapsyrdy. Sebebi, qazaq keńes úkimetiKazTsIK múshesi retinde Ermekovke kóp senim artady, ol jaqtan izdemeýi múmkin (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1 – t., 208, 222 paraqsha; t-2, 702, 703).

Almatyǵa kelgen H. Dosmuhamedov Ermekov pen Tynyshbaevqa Álıhannnyń sózin jetkizip, úsheýi sol kisiniń aıtqan sózine toqtalyp, eshnárseni moıyndamaýǵa kelisti.

Sonymen qatar kezdesýge endi uıym músheleri tolyq jinalmaı, tek ekiden, jup bolyp kezdesý ótkizýge sheshim qabyldady. M. Tynyshbaevtyń aıtýynsha, «Sońǵy kezderi bizdiń uıymda múlde jinalys nemese kezdesý bolǵan joq. Biz eki-ekiden kezdesip, ózara sheshim qabyldap, keńes úkimetiniń saıasatyn talqylap otyrдық» (ÓzbekMMQ, №2370 - is, 1-tom, 125 paraqsha).

Bul uymnyń kótergen eń birinshi suraǵy, Jer máselesi. Uıym kósemderi, jer máselesi boıynsha mynandaı sheshimder qabyldady; 1. Jer tek jergilikti, turǵylyқты halyqtarǵa berilsin; 2. Eshqandaı shekteýsiz rýlastar bolyp qoldaný qaǵıdaty saqtalsyn; 3. Kelimsekterge jer berý úshin, olar qonys aýdaratyn aımaқтыń turǵylyқты halqy jermen tolyq qamtamasyz etilsin; 4. Buryńǵy tartyp alyńǵan jerler tolyq qaitarylsyn.

Bul jer máselesiniń basynda NarKomZemniń eń kásibi mamamy – Mýrzimov Muqtar degen azamat turdy. Alashtyqtardyń jer máselesine baılanysty jasaǵan reformalary osy kisiden 1929 jyly tartyp alynyp (ózi tutqyndaldy), qaıda ketkeni áli belgisiz bolyp tur.

Uıymnyń músheleri 1922-23 jyldary TýrkTsIK –te udayy osy másele boıynsha jumys jasady. Basty uıymdastyryshylar – M. Tynyshbaev, H. Dosmuhamedov boldy (ÓzbekMMQ, №541784, 1-b tom, 149-151 paraqsha; №2370 – is, 1-tom, 275 paraqsha). Keńes úkimetin jaqtaýshylarmen sóz talas júrgen kezde, M. Tynyshbaev «eń aldymen jer máselesin jergilikti halyq úshin ońtaıly sheshýge» usynys jasap otyrdy (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1-t om, 4 paraqsha).

Bul qadamǵa ne úshin barǵandaryn keiin óz túsiniktemesinde M. Tynyshbaev bylai túsiniredi – «Kelimsekterdiń kelýine qarsy bolǵan sebebimiz – Taldyqorǵan aýdanynda Shubar aýyldyq aımaǵynda jergilikti halyқтыń qarsylyǵy baıqalady ... Bul óte kúrdeli suraq, sebebi jer bizdiń tarihyмызben tikelei baılanysty ...»

H. Dosmýhamedovtyń aıtýynsha, «.. jer máselesi bizdiń halyқтыń qyzyǵyshylyǵy men muqtajdyǵyna saı sheshilý kerek ... Bul máseleni durys jolǵa qoıǵan - ... M. Tynyshbaev boldy ...» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 205 paraqsha).

Bul isti durys jolǵa qoıy úshin buryńǵy jerlerge (patsha ókimetinde tartyp alyńǵan – A.S.) qazaqtardy jappaı qonystandyryú máselesi qolǵa alyndy. Sol arqyly, alash zııalylary qazaqtarda bos jer joq degen syltaý aıtýǵa tyrysty jáne olar «Keńes ókimeti jerge kelimsekterdi ornalastyrsa onda ózderi qulatqan patsha ókimetinen qai jeri kem» degen oı-pikir aıta bastady (ÓzbekMMQ, №541784, 1- b tom, 98-102, 220-222 paraqsha).

Qazaq zııalyлары qazaq jerin durys pııdalaný jáne ıgerý degen syltaýmen jáne Bókeihanovtyń usynysymen Ğylym akademııasynyń jer ekspeditsııasy uıymdastyryldy. Ol uıymǵa Qaratıleyov jáne M. Mýrzın atty jer komıssııasy músheleriniń qoldaýymen tek qazaq stýdentteri alyndy. Ekspeditsııanyń basty maqsaty, qazaqtarda artyq jer joq ekenin jáne artyq jer dep esep tegegen jerlerdiń turýǵa, sharýashylyqqa qolaisyz ekenin ğylymı turǵydan dáleldeý boldy (ÓzbekMMQ, №541784, 1-b tom, 109-111 paraqsha) (Shevtsov ekspeditsııasy – A.S.).

Osy ekspeditsııa barysynda Á. Bókeihanov pen ekspeditsııa basshysy Tashkentegi JOO professory Ýspenskııge 1927 jyly KazASSR-diń Jer kodeksin jasaýǵa usynys beredi (ÓzbekMMQ, №541784, 1 - b tom, 6 paraqsha).

Bul uıymnyń ekinshi bir úlken máselesi – Mádenı sala bolatyn. Qazaq jastarynyń sanasyn kótere otyryp, ulttyq ideıany keńinen sińirý bolyp tabylady. 1921 jyldan bastap JOO sabaq berýdi qolǵa alǵan Alash arystandary óz stýdentteri men kýrs tyndaýshylaryna ulttyq ideıanyń qyr-syryn úretýge kóshiti (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 220 paraqsha).

Olar ózderi sabaq beretin jerlerde, ğylymı ortalyqtarda, kýrstarda, tipti ádebiet arqyly ulttyq ideıany taratýǵa kóshiti. «Handaryn, batyrlaryn, ulttyq qaharmandaryn ulyqtaý arqyly ulttyq ideıany taratýǵa kóshken uıym músheleri qazaq jastarynyń kóp bóligin qamtyp ketedi» degen Keńes úkimetiniń qorqynyshy kún saıyn arta tústi.

Qazaq zııalyларыnyń qurǵan «Alqa» ádebi uıymy osy salada jumys jasady degen baǵa aldy. Ádebi tónkeristiń «Baspaldaǵy» Ishakov, Kemeńgerov, Baitasov, Dýlatovtar boldy (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 221 paraqsha).

M. Tynyshbaev óz aıyptalý paraǵynda – «Sońy kezderi áskerı jaǵynan álsiz bolǵandyqtan, biz, keńes úkimetimen ádebi-mádenı turǵyda qarsy shyǵýdy kózdedik. Keńesv úkimeti basshylyǵy arqyly óz degenimizge jetýge tyrustyq» - dep atap ótti (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 131 paraqsha).

Mádenı baǵytty alyp júry úshin Alash azamattary túgel derlik qtaysty. Atap aıtsaq, muraǵat derekterinde HH-ǵasyrdyń 20-jyldarynda mádenı bólimniń bastyǵy – H. Dosmuhamedov, orynbasary – Iskýlov, músheleri – Áyezov, Tynyshpaev, J. Dosmuhamedov, Qashqynbaevtar bar dep atap kórsetilgen (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 80-83 paraqshalar).

Qazaq baspasózinde basty oryndar Alash azamattarynda boldy, atap aıtsaq – bas redaksııada – H. Dosmuhamedov; M. Dýlatov – Qyzylordada; Bókeihanov jáne Áyezov Máskey qalasynda boldy.

Qazaqsha kitaptardy shyǵarýshylar – A. Baitursynov, M. Dýlatov, Eldes Omarov, H. Dosmuhamedov, t.b.

Qazaq tiline aýdarýshylar – Bókeihanov, Dýlatov, Jýmabaev, Baitasov.

Dosmýhamedov – eski án-jyrlardy jınaýmen analıssa, Áyezov – qarapaym aýyl ómiri men tabıǵı erekshelikterge kónil aýdardy, Jumabaev – óleńder shyǵarsa, Tynyshpaev orys tilinde – qazaqtyń rý-shejireleri jaily derekterdi jınaqtaǵan (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom , 82-83 paraqshalar).

Joǵaryda atalǵan azamattar – eski álipbıdi qaldyrdy usynyp, taza qazaq tilin saqtaýǵa usynys jasady.

«Marksistik kózqarastarǵa qarsy bolyp, ulttyq ideıany taratýshylar» degen ataq barlyq alashordalyqtarǵa taǵylyp, aıyptalý bastaldy.

Olardyń ýniversitetterde, qoǵamdyq oryndarda oqyǵan dáristeri tereń tekserile bastady (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 277-281 paraqshalar).

Qazaq memlekettik ýniversitetine alash arystandary úlken úmit artty. Joǵary bilimdi qazaqtyń jastary keiin oqýyn bitirgen soń qazaq aýyldaryna baryp, qazaq mektepterinde sabaq beretinin eskere otyryp, joǵarǵy oqý oryndary arqyly ulttyq ideıany taratpaq boldy.

Joǵary oqý orny basshylyǵy, atap aıtsaq rektor Asfendıarov jáne onyń orynbasary – Jandosovtar alashordalyqtarmen tyǵyz qarym-qatynasta boldy. Keiin 1936-37 jyldardaǵy qyzyl qyrgyn kezinde Asfendıarov pen Jandosovtardy saqtaq qalý úshin M. Tynyshbaev – «... olar bizdiń oıymyz jaily eshteńe bilgen joq ... onı drýjılı ı verılı nam, poetomý onı ne podozrevalı takoi nashei taktikoı ... » degen kýalik bergen (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 312 paraqsha).

Alashtyqtar bai-kýlaktardy kámpeskeleýge qarsylyq bildirgen bolatyn. 1928 jyly kámpeskeleý bastalganda olar maldyń san kórsetkishin kóterýge tyrysqa bolatyn. Eń tómengi mal sany – 20 bastan tómen bolyp kórsetiletin qujatqa qarsylyq bildirgen bolatyn. Sebebi, algash qoyylǵan 20-30 bas maly barlar «bai-kýlak» dep esepse halyqtyń jartysy qyrylatyn edi.

Alash kósemderi tómengi kórsetkish sanyn – 150 deın kóterýi shynymen qarapaym azdaǵan maly bar halyqty qorǵap qalǵan bolatyn. 1928 jyly Almatyǵa kelgen H. Dosmuhamedovtyń eńbegin atap ótpesek bolmas. Ol basshylyq etip, jekelegen alash kósemderimen hat almasyp, halyqtyń jalpy kónil-kúinen habardar bolyp, keńes úkimeti quramyndaǵy alash kósemderi arqyly jumys jasady.

Tashkent qalasynan jiberilgen Álihan Ermekovtyń hatynda (Máskeý qalasyndaǵy Áýezovqa – A.S.) – «Júrgizilein dep jatqan jer máselesine qarai otyryp týǵan halqyma qatty janym ashyp otyr ... bundai jaǵdaıdy buryn halyq basnyna keshirmegen bolatyn» (ÓzbekMMQ, №541784, 5-t, 192 paraqsha)

M.Tynyshbaev óz bergen jaýabynda – «1928 jyly bailardy tárkileý kezinde biz memlekettik josparda kórsetilgen sharyashylyq normasyn kóterýge tyrysyp, halyqty soǵan shaqyrdyq ... Basty maqsatymyz, bai dep sanalǵan adamdardyń sanyn azaitý bolyp tabylady ... jer bóliminde jumys jasaǵan H. Gabbasov jáne Sultanbekovtar bizge kómekesti» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-t., 313 paraqsha).

Óziniń oıyn jalǵastyra kele, M. Tynyshbaev «... biz kolhoz jáne sovhoz qurýǵa qarsy boldyq ... Ermekov, Dosmuhamedovtarmen jii kezdesip osy saiasatty talqylap, halyqty kolhozardıń quramyna kirmeýge úgittei bastadyq ...» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-t., 125 paraqsha).

Qorytyndy bólimi. Qoryta kelgende, joǵaryda aıtylǵandarǵa qarai otyryp, qazaq halqynyń basyna túsken qynshylyq kezde, atap aıtsaq HH-ǵasyrdyń 20-30 jylдары Кеңес ókimetiniń solaqaı saiasatynyń soqsyn biraz jeńildetip, qazaq jerlerin qataryp alýǵa, jerdiń durys bólinýine, qazaq bailaryn tárkileý kezinde mal sanyn kóbeıtý arqyly halyqtyń jaǵdaıyn jaqsartýǵa, ónerkásip pen eń bastysy, bilim men ǵylymdy damytýǵa úlken úles qosqa Alash azamattarynyń eńbegi men qajyrly qyzmetterin tolyq ashatyn shetelderdegi muraǵat qujattaryn tügendep, úlken jinaq shyǵarý jumysy qolǵa alynady degen úmittemiz.

Árine aıyptalý hattamalaryna tolyqqandy sene berýge bolmaıdy. Alash azamattaryn halyq jaýy etip shyǵarý úshin sol hatamalarǵa kerekti sózder de jazylý múmkin, biraq ta kez-kelgen qujatqa tarıhu kózqaraspen qarap, synı zertteýden ótkizý jáne jalpy oqyrmanǵa jarııa etý kez-kelgen zertteýshiniń mindeti degen oıdamyz.

Tuńǵysh temirjol salasynyń injeneri M. Tynyshbaevtyń ólimine qatysty áli de qurııa qujattar kórshi elde saqtaýly jatyr. Ókimet tarapynan ózara kelisimge kele otyryp, sol qujattardyń kóshirmeleri alynatyn bolsa tarıhymyzdyń aqtańdaq tustaryn asha túsýge kómegi tier edi.

Derekkózder:

- 1 *ÓzbekMMQ - Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory*
- 2 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №2370 is, 1-t.*
- 3 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is.*
- 4 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №21645 is, 2-t.*
- 5 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, 382 - qor, 1-t.*
- 6 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, I-1044 qory, op. 1., №1-is.*
- 7 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №372-qor, op. 1a, 15 – 45 is.*
- 8 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №372-qor, op. 1, 67 - saqtaý birligi.*
- 9 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №541784 - is, 1-a, 1-b, 4 t.*
- 10 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №2270 - is, 1-tom.*

References:

- 1 *ÓzbekMMQ - Uzbek State Archive*
- 2 *Uzbek State Archive, №2370, 1-v.*
- 3 *Uzbek State Archive, №8799 protocol, №7918.*
- 4 *Uzbek State Archive, №21645, 2- v.*
- 5 *Uzbek State Archive, 382, 1- v.*

- 6 *Uzbek State Archive, I-1044, op.1., №1.*
- 7 *Uzbek State Archive, №372, op.1a, 15 – 45.*
- 8 *Uzbek State Archive, №372, op.1, 67.*
- 9 *Uzbek State Archive, №541784, 1-a, 1-b, 4 t.*
- 10 *Uzbek State Archive, №2270, 1-v.*